

Din istoria studiilor sud-est europene în România

Cele ce urmează își propun să evoce constituirea unei discipline pe plan european și elaborarea unei doctrine științifice românești. E drept să se vorbească de amândouă deodată, căci, fără ambiții „protocroniste” nelocul lor, se poate susține că domeniul studiilor sud-est europene, ca o lectură metodică și coerentă a trecutului popoarelor zise „balcanice”, a fost pentru prima dată conceput în România, în împrejurări care n-au fost străine de experiența culturală a societății noastre, nici de politica externă a statului român.

În cei douăzeci de ani care au trecut de la moartea profesorului Berza, studiile sud-est europene au intrat, nu numai în țara noastră, ci și peste hotare, într-o criză; asupra acestui lucru sunt de acord toți cei dinăuntrul, ca și dinafara acestei discipline, chiar dacă există între ei divergențe cu privire la cauze sau la posibilitățile de rezolvare. Dezbaterea de astăzi, ca reflecție asupra discontinuității în dezvoltarea acestor preocupări științifice, este revendicată de o generație, aceea care și-a legat viața de a Institutului nostru între 1963 și 1970 și care s-a despărțit treptat de predecesorii săi, al căror spirit, oricât de vădite ar fi fost deosebirile dintre ei, de educație, de destin sau de caracter, a reprezentat o lecție de stil intelectual. De aceea ni s-a părut firesc să consacram această întâlnire ca un omagiu memoriei lui Mihai Berza, cel care, ca educator al generației noastre, a oferit un model. Aniversarea umbrită de mahnire de luna trecută, ca și ziua de ieri, la a cărei întoarcere în fiecare an eram obișnuiți să-l asigurăm de afecțiunea și respectul nostru, l-au readus în amintirea celor care mai suntem aici. Când simțim tot mai mult nevoia unor raportări defensive la principii fundamentale, trebuie să recunoaștem că lui M. Berza i se datorează reînnoirea cu tradiția, precum și o înnoire metodologică și schițarea unui program de cercetări a cărui realizare a întârziat până astăzi.

Despre acea tradiție îmi revine astăzi să vă vorbesc, ca și despre eforturile de acum treizeci de ani de a o învia și a o duce mai departe, care au devenit acum, la rândul lor, tradiție. Pentru noi, ele sunt prilej de cunoaștere de sine și îndemn încurajator.

De o concepție care să cuprindă întreg Sud-Estul Europei și, ca parte dintr-însul, țara noastră – pe atunci un mic regat de curând apărut la gurile Dunării –, nu va fi vorba înainte de războaiele balcanice. Independența, cea politică și, înaintea ei, cea culturală, fusese câștigată abia prin ruperea de Peninsula sud-dunăreană, deși influența acesteia era încă prezentă în atmosfera vieții cotidiene a clasei de mijloc, în virtutea unor afinități și chiar filiații pe care 1821 nu le putuse înlătura.

Interesul pentru românii din Balcani a apărut în epoca dintre 1848 și Congresul de la Berlin, dar de istoria lor nu s-a ocupat decât unul dintre ei. Caragiani, „bine-nutritul“ pentru contemporani, și studiile sale au rămas, vreme îndelungată, inedite¹. Dacă legăturile cu bulgarii și cu albanezii se reduceau la activitatea unor grupuri recent încheiate de emigranți pe teritoriul românesc – ceea ce Elena Siupiur și Cătălina Vătășescu au dovedit prin minuțioasele lor cercetări² –, dacă în relațiile cu Turcia reformelor a fost hotărâtoare preocuparea diplomației noastre față de situația minorității aromânești³, pe când despre contacte cu lumea iugoslavă nu se știe aproape nimic, deoarece, pentru sfârșitul veacului al XIX-lea, ele au fost prea puțin studiate⁴, altfel stau lucrurile în privința raporturilor cu grecii. Grecii erau chiar aici, fiindcă nu plecaseră niciodată⁵: comercianți sau intelectuali, ei formau o comunitate mai degrabă numeroasă decât puternică, având în vedere rezezițiunea cu care s-au asimilat. Dar, mai ales, trecutul cultural comun aștepta să fie investigat. Au început unele sondaje în enormul material acumulat de-a lungul secolului „fanariot“. Le-au făcut, pentru inscripții, bizarul greco-francez Dossios⁶ și, pentru manuscrise, Litzica⁷, profesor de liceu descurajat prea curând de severitatea recenziilor care i-au criticat lucrarea, urmați de eruditul omniscient, dar formidabil de zgârcit cu informația pe care o deținea, Demosthene Russo⁸. Exemplul le venea de la un mare savant, Emile Legrand, cel care, definind domeniul literaturii neoeleiene, a acordat un deosebit interes operelor scrise în Principate⁹.

În același timp, cineva care învățase grecește la Atena, unde fusese trimis pentru studii de teologie, C. Erbiceanu¹⁰, a prins drag de manuscrisele pe care nu le mai știa citi nimeni și de care, după secularizare, erau pline podurile și pivnițele așezămintelor bisericești. Alături de Xenopol, cât a predat la Iași, împreună cu Iorga, când s-a mutat la București, Erbiceanu a fost un „deschizător de cale“, așa cum admite chiar fostul său elev, stabilindu-i meritele în 1913 cu această lapidară formulă: „A găcit greutățile prea mult ca să fie un diletant pretențios și nu le-a biruit îndestul ca să ajungă un erudit arogant“¹¹.

Între Erbiceanu și Iorga nu e numai o diferență de generație – este deschiderea istoriografiei românești către metodele și temele europene. Un nou orizont s-a dezvăluit o dată cu cercetarea arhivelor și bibliotecilor occidentale și datorită înțemeierii unui învățământ de istorie universală. În această privință, trecerea de la „formă“ la „fond“ n-a avut loc, la București, decât în 1894, dată la care, printr-un „concurs universitar celebru“, N. Iorga va ocupa catedra ilustrată de el, cu o întrerupere în timpul refugiului de la Iași, până la pensionarea silnică din 1940, în ajunul tragicului său sfârșit.

Sud-Estul reprezintă o dimensiune esențială a gândirii lui Iorga, pe care nu vom face greșea de a o izola în contextul operei sale. Sensul în care aceasta s-a dezvoltat a fost, cum observa Valeriu Râpeanu, „de la istoria și literatura universală către istoria și literatura națională, de la cunoașterea Europei la cunoașterea țării, de la cercetarea arhivelor și bibliotecilor străine la cele aflate în țară“¹². Primul popas pe un teren în care locuri, oameni și monumente i-au vorbit despre civilizația balcanică, aflată acolo sub influența italiană medievală, a fost pe țărmul Adriaticii, la Ragusa, cetatea romană slavizată¹³. Apoi, după o vizită la Belgrad în 1903, va reveni în Serbia zece ani mai târziu, iar în 1907 a întreprins o călătorie „prin Bulga-

ria, la Constantinopol¹⁴. Întâlnirea cu Grecia clasică, a cărei emoție s-a întipărit adânc în notele sale de drum, n-a avut loc decât în 1930. Aceste experiențe personale, a căror serie începuse din 1897, au contribuit la consolidarea unui sistem teoretic care acorda Sud-Estului un loc de seamă în istoria universală: a învedera momentele în care centrul de greutate al Europei fusese în Imperiul bizantin sau în care rezistența pe linia Dunării apăruse Viena de cucerirea otomană avea desigur și o funcție compensatorie pentru un prezent confuz și marginal.

Dar n-ar fi corect să se uite că exigența cea mai greu de acceptat, atunci ca și acum, a interpreților istoriei românești – atunci ei se numeau Ioan Bogdan și Nicolae Iorga – era fondarea modernității de import pe o evaluare obiectivă a prezentului – deci a unei situații mai apropiate de a Bulgariei, Serbiei sau Greciei, decât de idealul occidental. Autor al broșurii, mult timp dispărute din bibliografii, *Câteva cuvinte despre sistemul româno-centric în predarea istoriei universale* (1902), Bogdan declara provocator: „Faptul că ne tragem originea de la romani nu ne-a împiedicat să cădem într-o lipsă totală de cultură în decursul evului mediu și să ne ridicăm de abia în timpurile cu totul apropiate de noi, pentru a fi îngăduiți ca egali pe lângă popoarele care ne luaseră înainte pe calea civilizațiunei. Această situație însă n-am câștigat-o nici prin fraze frumoase, nici prin teorii istorice, ci prin munca serioasă la care s-au supus oamenii noștri de bine, pentru a ridica nivelul moral al poporului și a îmbunătăți starea lui materială”. Concluzia, la antipodul discursului criticat de Caragiale, este: „Să nu ne închidem dar între păreții unui șovinism strâmt, care ne face să ne înșelăm asupra forțelor noastre reale¹⁵. La rândul său, rectificând prejudecăți stăruitoare despre condițiile lumii balcanice, Iorga recurgea la tonul cel mai imperativ: „Nouă ni trebuie un studiu adânc al lucrurilor, o judecată dreaptă și cuviință față de vecini și de Europa, pentru a ne reabilita de bacanalele șovinite ale unui trecut de operetă¹⁶. Prin accentul autocritic, Iorga se desparte hotărât de naționalismul de stat, care avea să se dilate iresponsabil în totalitarism. El predică solidaritatea civică și propune pentru cultivarea ei un „sămănătorism” *avant la lettre*: „Cultura noastră de astăzi nu e, poate, superioară culturii altor popoare balcanice, care-și iubesc mai mult literatura națională și se încălzesc la dânsa de la cel mai mare la cel mai mic, fără deosebire de clasă, de creștere și de avere”. Pasul următor este de a amenința profetic: „Focul sfânt, care a ars în vremurile cele mai grele până în clipa de astăzi, se va stânge și nu numai că se va râde de ideile noastre de întindere și întregire, dar vom fi numărați printre popoarele acelea dezorientate și demoralizate, printre acele aglomerații umane ticăloase, față cu care cuceritorul străin cu dreptate nu are nici un scrupul și nici o muștrare de conștiință¹⁷.

Se vede, așadar, că înființarea Institutului din 1914, anunțată cu un an înainte, la Congresul de la Londra, n-a fost o improvizație sugerată de conjunctură. De cel puțin zece ani, N. Iorga nu contenea să recomande exemplul țărilor sud-dunărene de democrație rurală și strategia lor iluministă de desăvârșire a formării națiunii. „Îndemnul – spunea el apăsător – trebuia să fie numai acela de a cunoaște: cât mai fără părtinire și prejudecată, cât mai întreg și cât mai iute¹⁸. Ca de atâtea ori în activitatea lui N. Iorga, problemele examinate de învățat erau și acelea care se puneau omului politic. Că, în 1908, la anexarea Bosniei și Herțegovinei de către Austro-Ungaria, el a comentat cu compătimire deznădejdea sârbilor, că, în 1910, el era parti-

zanul unei alianțe româno-turce și că, doi ani mai târziu, a îndrăznit să fie impopular, opunându-se revendicărilor anexioniste care vizau Dobrogea de Sud – acestea nu sunt episoade influențate de sentimentul zilei, ci aparțin unei orientări consecutive. Ideea de solidaritate balcanică o avea istoricul român chiar din ajunul conflictelor ce au părut să o zădărnicească, cerând încă din 1911 „un institut de studii pentru Europa sud-orientală aici în București”¹⁹. Un întreg program de traduceri s-ar fi adăugat. Introducerea în învățământul nostru superior a unei catedre de istorie, de filologie sau de istorie a artei, care să difuzeze cunoașterea patrimoniului cultural bizantin și sud-slav, era propusă de Iorga Camerei Deputaților²⁰.

Indiferența sau reaua-voință a clasei politice românești nu l-au împiedicat să pună bazele Institutului, în asociere cu tânărul Pârvan, aflat atunci la conducerea Ligii Culturale, și cu Murgoci, pe care cercetările sale de geologie și geografie îl făcuseră să cutreiere Peninsula Balcanică, dându-i totodată acestui dinamic personaj prilejul de a câștiga încrederea prințului moștenitor Ferdinand. Bibliotecă formată din 7-800 de volume, donația personală a lui Iorga, local căpătat abia după șapte ani dintr-o pomană a Ministerului Instrucției Publice: o coșmelie insalubră, unicul imobil de pe strada Banu Mărăcine (patriotic nume, oarecum nepotrivit cu vecinătatea unui sărăcăcios cartier evreiesc), în sfârșit, fonduri asigurate doar din chiria unor prăvălii și din subvenția renegociată an de an de la Minister sau de la bănci... Nu ar fi descurajat aceste condiții orice entuziasm? Abia în anii '30 a fost posibilă achiziționarea bibliotecii Heisenberg și aceea a fondului ateniian de documente mavroghenești prin excepționala generozitate a Ministerului de Externe. S-au ținut totuși cursuri de limbi balcanice și conferințe, organizate în cicluri de istorie, geografie, folclor, etnografie și literatură, cu o asistență destul de numeroasă (până la 200 de ascultători înscriși). S-a publicat cu regularitate acel „Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale” care, din 1924, a fost înlocuit cu „Revue historique du Sud-Est européen”. Un periodic asemănător, inițiat în Grecia de Sp. Lampros, *Neos Ellinonimion*, era o arhivă de documente, pe când „Revue historique”, preponderent scrisă de Iorga însuși, dar cu colaborarea unor colegi străini sau români și, de la o vreme, a foștilor elevi, a fost și rămâne o nesecată sursă de sugestii și asocieri de informații. De la preistorie până la primul război mondial, Sud-Estul era investigat în funcție de teme care, aplicabile și la Occident, permit integrarea sau cel puțin comparația fecundă. Studiile de detaliu alternau cu construcțiile de ansamblu. Cu ubicuitatea sa militantă, N. Iorga conferența la Institut sau la Sorbona, se adresa unor congrese internaționale sau cursanților de la Văleni și publica anual câte o duzină de volume care pot fi identificate ca rezultatul, adesea rescris în limba franceză pentru cititori străini, al acestei activități dominate de un spirit misionar²¹.

Pentru unul din interpretii cei mai bine înrădăcinați teoretic ai operei sale, viziunea lui N. Iorga cu privire la Sud-Estul european²² se structurează în jurul a patru idei fundamentale: unitatea evoluției istorice a regiunii, forța de supraviețuire a vechii civilizații greco-latine, caracterul nefast al acelor manifestări ale vieții politice și sociale care întrețin discordia și slăbiciunea statelor balcanice moderne și, în sfârșit, datorită de a întări colaborarea dintre popoarele sud-est europene prin studiul trecutului lor comun, printr-o educație însuflețită de respect reciproc și chiar prin acțiuni politice solidare. Am arătat, cu alt prilej, că între cele două războaie Institutul și întemeietorul

său au traversat trei etape: prima, a restabilirii hotarelor, a doua, după 1925 și până la constituirea Înțelegerii Balcanice – un deceniu de eforturi de a consolida securitatea internațională –, apoi criza acestui sistem diplomatic și lupta împotriva revizionismului. Îndepărtarea centrului de greutate al politicii externe românești de problemele Sud-Estului a contribuit la marginalizarea Institutului, în același timp în care chiar autoritatea științifică a lui Iorga era subminată de detractori din interior și contestată în foruri internaționale de întregi școli istorice (cea maghiară și cea bulgară) pentru motive care țin, evident, de argumentarea legitimității frontierelor. Disputa nu se va opri, de altfel, în 1940 și Gh. I. Brătianu, moștenind „Revue historique du Sud-Est européen“, deși direcția Institutului cu același nume trecuse asupra bizantinologului N. Bănescu, a purtat mai departe, în paginile revistei, polemica pe cât de curtenitoare, pe atât de fermă, contra deformării politicianiste a adevărului istoric.

Într-un climat în care, pe planul politicii universitare, reacțiile subiective se adăugau tensiunilor din politica externă, construcția unui al doilea centru de studii românești privind spațiul Europei de Sud-Est a reprezentat un element de continuitate, mai degrabă, decât de ruptură, chiar dacă nu aceasta a fost intenția inițială. Cel care s-a implicat energic în crearea noului nucleu de cercetare, tinzând să propună în locul denumirii vechi termenul *Balcania*, eventual echivalent, dar mai riguros delimitat, a fost Victor Papacostea, care începuse să fie cunoscut prin colaborarea la „Revista aromânească” și „Revista macedo-română”. Conferențiar de istoria românilor din Peninsula Balcanică pe lângă catedră ocupată de C.C. Giurescu, el a făcut parte din grupul de la „Revista istorică română”, îndemnat de acel conflict de generații care a divizat pentru câțiva vreme istoriografia noastră. Racordată la o tendință de a organiza cooperarea științifică reprezentată de la Belgrad de „Revue internationale des études balkaniques” a lui Budimir și Skok, „Balcania” a apărut mai întâi în 1938, sub auspiciile Societății Macedo-Române. Volumele următoare sunt antedatate și au văzut lumina tiparului în timpul războiului, după ce mareșalul Antonescu semnase, la 2 februarie 1943, Decretul-lege pentru înființarea Institutului de Studii și Cercetări Balcanice. Acest succes al metodei comparatiste în istorie, a cărui continuare a fost cu puțință până în 1948 grație unei echipe tinere, ambițioase, omogene și strict specializate, a beneficiat până la un punct de iluzia că o comunitate balcanică, sub hegemonie românească, ar izbuti să se mențină independentă față de blocul nazist și ar rezista imperialismului sovietic.

Într-o conjunctură extrem de nefavorabilă, atâta vreme cât a durat războiul și în anii tulburi care i-au urmat, Institutul, instalat în eleganta casă Slătineanu din str. N. Iorga și sprijinit corespunzător de bugetul statului, a fost capabil nu numai să publice opt masive volume de revistă și încă zece titluri din seria istorică – instrumente de lucru sau monografii –, dar și să susțină cursuri de limbi balcanice, cicluri de prelegeri, o întreagă activitate de traduceri și documentare bibliografică. Oricine recitește astăzi paginile lui Papacostea despre coordonatele teoretice ale balcanologiei nu poate decât să fie impresionat de sagacitatea lor sistematică și de limpezimea lor convingătoare²³. Cât privește pe colaboratorii săi, ei erau în parte aceiași care scriau și la „Revista istorică” și la „Revue historique du Sud-Est européen”, așa încât acestea, împreună cu „Balcania”, manifestau, și prin referințele comune la tradiția intelectuală a lui N. Iorga, o unitate de spirit.

Când și-au încetat existența, la 23 septembrie 1948, Institutul Sud-Est European, cel balcanic și cel de istorie universală, suprimarea lor a fost urmarea aceleiași sentințe a Comitetului Central, pentru aceleași delikte de „cosmopolitism și obiectivism burghez”²⁴.

Rareori, probabil, o întrerupere de 15 ani, ca aceea care desparte desființarea, impusă de o severă cenzură ideologică, de apariția Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene în 1963, determinată de colocviul UNESCO de la Sinaia din anul precedent, a însemnat o mai abruptă schimbare de valori și mentalități. Totuși, ideea de a rechema la viață un Institut de studii sud-est europene și revista care l-a însoțit de atunci până astăzi mai găsea disponibili, dacă nu pe Victor Papacostea (dispărut subit în 1962), pe majoritatea celor care-l înconjuraseră. Numirea ca director a lui M. Berza, fostul adjunct al lui Brătianu din 1941-1947, era și o garanție de continuitate. Nu știm încă exact cât de direct se leagă inițiativa din 1963 de noua orientare a politicii României prin care Gheorghiu-Dej a pregătit „declarația din aprilie”. Dar în 1962 problema integrării în CAER s-a manifestat pe primul plan al relațiilor politice atât cu Kremlinul, cât și cu statele socialiste din Europa Centrală: recurență a situației din 1943 și chiar din 1914, dacă ne amintim dilema între cele două imperialism, austro-ungar și rus. Cele 13 țări fondatoare ale AIESEE din 1963 au devenit mai târziu 21, Institutul din București fiind cel dintâi creat, exemplu imitat de Salonic, Sofia, Belgrad, Sarajevo, Tirana și Istanbul.

Reconstituirea unui domeniu multidisciplinar de cercetare acum 35 de ani s-a bucurat de tot sprijinul material pe care-l putea da, ca sistem de organizare ierarhic și autoritar, Academia, îndărătul căreia, mai puțin vizibilă, dar mereu vigilentă, era rețeaua de partid. Clădirea din str. I.C. Frimu în care era adăpostit și secretariatul AIESEE, casa plină de mobilele lui Carol I, a fost un atelier – dacă vreți, un laborator –, dar și o sală de curs, datorită magisteriului exercitat de Profesor, și chiar, prin grația unor prezențe feminine de neuitat, un salon. Identificând cu anii cât M. Berza a condus Institutul, sau măcar cu prima parte a directoratului său, până în 1975, perioada cea mai stimulentă și mai activă a studiilor sud-est europene în România, nu cred că exagerez. Oricum, ne simțeam cu toții mai inteligenți. Nici nu era, de altfel, meritul său singur: chiar M. Berza ar fi tăgăduit-o categoric. Ca să-i citez doar pe aceia care s-au stins din viață între timp, d-ra Maria-Ana Musiceanu, Haralambie Mihăescu, Valentin Al. Georgescu, Eugen Stănescu, Adrian Fochi, Nae Mironescu, d-na Cornelia Papacostea-Danielopolu și, cel mai tânăr dintre ei, Vlad Georgescu, au făcut nepus de mult, fiecare în felul său, pentru a orienta și disciplina generația care avea nevoie să se formeze. Grupul supraviețuitorilor Institutului Balcanic îi cuprindea pe d-na Ariadna Camariano-Cioran, pe C. Velichi, M. Guboglu, Ion-Radu Mircea, Ioan Matei și Sava Iancovici. Numai recitarea acestei litanii de nume evocă o atmosferă de discuții „docte și vari” – cum îi plăcea Profesorului nostru să spună –, de exerciții savante și de împărtășire a unei bogate experiențe.

Fără îndoială, aceea nu era o insulă și izolarea de supraveghere sau represiune, ca și de pletorica demagogie, era imposibilă, deși biblioteca, guvernată de excentrica d-ră Fedeles, oferea un refugiu subteran, ca un adăpost antiaerian. Pensionările și transferurile din 1975, deopotrivă de forțate, sau descinderea Securității din martie 1977 au lăsat urme mai adânci decât umilinta ședințelor de învățământ politic, la care cel mai penibil era să-i auzi pe ceilalți mințind.

Cu tenacitate și discreție, M. Berza s-a străduit să ne protejeze și să păstreze cât mai ferit de imixtiunea degradantă a politicului mediul de lucru pe care izbutise să-l creeze²⁵. Spre a-și putea da seama cineva de rolul benefic îndeplinit de M. Berza, ar fi însă necesare și parcurgerea întinsei corespondențe prin care i-a asigurat Institutului un loc de seamă în cadrul cooperării științifice internaționale și recitirea acelor cuvântări care desprindeau concluziile unor colocvii ori proiectau cercetări viitoare²⁶.

Zădărnicia operei începute sub auspicii favorabile în 1963 n-are motivații simple. Ce e sigur este că revista Institutului a rezistat încă zece ani și după 1978, continuând să ofere un sumar aproape în întregime corect din punct de vedere profesional. Un corpus de izvoare otomane – cronici și documente –, două volume bizantine din seria *Fontes*, lucrări colective sau individuale în număr destul de mare sunt de reținut ca o zestre deloc neglijabilă. Dacă totuși admitem că ultimele două decenii din activitatea Institutului nu evidențiază succese comparabile cu realizările și, mai vârtos, cu intențiile inițiale, lucrul trebuie să aibă o explicație, fie că o vom căuta în indiferența autorităților, după încă o reorientare a politicii noastre externe, sau în discreditarea istoricului în societatea românească, sau în „marea zguduire” din 1989, cu consecințele ei în privința raporturilor dintre Europa răsăriteană și Occidentul de pe cele două țărmuri ale Atlanticului. Este posibilă o ieșire dintr-un impas generalizat și în ce condiții? La aceste întrebări, alții vor trebui să dea un răspuns.

Note

1. *Studiile de istorie a românilor din Peninsula Balcanică* au apărut postum, în două volume, la mare distanță unul de altul, în 1929 și 1941. După Caragiani și înainte de Mumu este de menționat sinteza lui I. Arginteanu, *Istoria românilor macedoneni din timpurile cele mai vechi până în zilele noastre*, București, 1904.
2. Contribuții reunite în volumul *Intellectualii din Balcani în România în secolele XVII-XX*, București, 1984.
3. De văzut Max Demeter Peyfuss, *Chestiunea aromânească*, București, 1994; N.Ș. Tanașoca, *Christian Tell și „chestiunea aromânească” în lumina unor documente inedite*, Sud-Estul și contextul european, Buletin, V, 1996, p. 7-16.
4. Cf. Miodrag Milin, *Relațiile politice româno-sârbe în epoca modernă*, București, 1992, p. 188-203, se referă doar la climatul diplomatic din jurul anului 1900, iar Nikola Gavrilović, *Românii și sârbii*, București-Beograd, 1997, p. 255, menționează o conferință a lui N. Iorga din decembrie 1914.
5. Ariadna Camariano-Cioran, *L'Épire et les pays roumains*, Jannina, 1984, p. 217-220, conține câteva fișe biografice utile, dar vezi mai degrabă Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Comunitățile grecești din România în secolul al XIX-lea*, București, 1996.
6. N.G. Dossios, *Studii greco-române*, I, Iași, 1901, și II-III, Iași, 1902.
7. C. Litza, *Catalogul manuscriselor grecești*, București, 1909. Cf. D. Russo, *Studii și critice*, București, 1910, p. 56-116.
8. Idem, *Studii istorice greco-române*, I-II, București, 1939. La rândul său, el va fi tratat la fel de dur de N. Bănescu, *O „celebritate” a științei românești (d. Demosthenes*

- Roussos), București, 1915, și, postum, de N. Iorga, *Un om, o metodă și o școală*, București, 1940.
9. Emile Legrand, *Recueil de poèmes historiques en grec vulgaire, relatifs à la Turquie et aux principautés danubiennes*, Paris, 1877; idem, *Deux vies de Jacques Basilicos*, Paris, 1889; idem, *Constantin Dapontès, Ephémérides daces*, I-III, Paris, 1880-1888; idem, *Recueil de documents grecs, concernant les relations du patriarcat de Jérusalem avec la Roumanie*, 1569-1728, Paris, 1903.
 10. *Cronicarii greci cari au scris despre români în epoca fanariotă*, București, 1888, și, în colaborare cu A.D. Xenopol, *Serbarea școlară de la Iași, cu ocazia împlinirii a cincizeci de ani de la înființarea învățământului superior în Moldova*, Iași, 1885. Alte numeroase izvoare grecești au fost editate de Erbiceanu în „Revista teologică” și în „Biserica ortodoxă română”.
 11. N. Iorga, *Oameni cari au fost*, I, ed. Ion Roman, București, 1967, p. 341. Cf. C. Erbiceanu și N. Iorga, *Scrisori ale unei familii domnești din Muntenia și Moldova în veacul al XIV-lea*, „Arhiva”, VI, 1895, p. 112-123.
 12. Valeriu Râpeanu, *Nicolae Iorga*, București, 1994, p. 67.
 13. M. Berza, *Dubrovnik et son passé évoqués par N. Iorga*, „Balcania”, VIII, 1977, p. 89-100.
 14. N. Iorga, *Pe drumuri depărtate*, ed. Valeriu Râpeanu, I, București, 1987, p. 114-220, 229-344, 403-404.
 15. Ioan Bogdan, *Românii și bulgarii, raporturile culturale și politice între aceste două popoare*, București, 1895, p. 47-48.
 16. N. Iorga, *Părerile d-lui Take Ionescu asupra Macedoniei*, București, 1903, p. 16.
 17. Idem, *Două conferinți*, București, 1898, p. 46, 106.
 18. Idem, *România, vecinii săi și chestiunea Orientului*, Vălenii de Munte, 1912, p. 4.
 19. Idem, *Generalități cu privire la studiile istorice*, București, 1944, p. 93.
 20. Idem, *Discursuri parlamentare*, I, 2, București, 1939, p. 173.
 21. Andrei Pippidi, *Pour l'histoire du premier Institut des études sud-est européennes en Roumanie*, RESEE, XVI, 1, 1978, p. 139-156; idem, *Reformă sau declin. A doua perioadă a studiilor sud-est europene în România*, „Revista istorică”, s.n., 2, 11-12, 1991, p. 641-649.
 22. Virgil Cândea, *N. Iorga, historien de l'Europe du Sud-Est*, în vol. *N. Iorga, l'homme et l'oeuvre*, ed. D.M. Pippidi, București, 1972, p. 188.
 23. V. Papacostea, *Balcania*, „Libertatea”, 20 iunie 1936; idem, *Avant-propos*, „Balcania”, I, 1938, p. III-VII; idem, *La Péninsule Balkanique et le problème des études comparées*, ibid., VI, 1943, p. III-XXI; idem, *Balkanologia*, „Sud-Estul și contextul european”, VI, 1996, p. 69-78. De văzut și studiul introductiv al lui N.Ș. Tanașoca, *Note pentru un portret*, la Victor Papacostea, *Civilizație românească și civilizație balcanică*, București, 1983, p. 5-41.
 24. L. Răutu, *Împotriva cosmopolitismului și obiectivismului burghez în științele sociale*, Editura P.M.R., București, 1949.
 25. N.Ș. Tanașoca, *Profesorul Mihai Berza și destinul generației sale*, SMIM, XV, 1997, p. 17-21.
 26. Vezi, de pildă, sarcinile pe care le stabilea în 1965 pentru Comisia de istorie a ideilor: instrumente de lucru, studii de echipă, teme de dezbateri (M. Berza, *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, ed. A. Pippidi, București, 1985, p. 22-32, 227-228).